

10 Kirken og dens fiender: jøder og kjettere

Kirkens fiender

Ifølge kirkefaderen *Augustin* ble kirken truet av to typer fiender: for det ene de som angrep åpent med vold og makt, og for det andre de som angrep i det skjulte med list og forstillelse. Den første typen fiender var symbolisert gjennom den ville løven, den andre typen gjennom den sludragen. Bak dem begge stod djevelen, som antok ulike skikkelser i sin kamp mot kirken. Men som Augustin sier: «Det er mer grunn til å frykte ham når han sniker seg innpå enn når han raser og er vill» (*Enarr. in Psalmos*, kommentar til Salme 91:13). Den første typen angrep hadde dominert i kirkens første tid, med Romersratens kristenforfølgelser. Her ble de kristne *tvunget av tyranner* til å fornekte Kristus. Og kirkens viktigste dyd i møte med disse angrepene hadde vært tålmodighet, *patientia*. Men djevelen hadde skiftet taktikk og gått mer og mer over til å vise seg som drage. Her ble de kristne *overtalt av kjettere* til å fornekte Kristus. Og kirkens viktigste dyd i møte med disse angrepene var årvåkenhet, *vigilantia*.

Dette augustinske paradigmet lå bak mye av middelalderens tenkning om kirkens fiender. Djevelen ble stadig lurere, derfor måtte kirken være mer på vakt. Hos *Bernhard av Clairvaux* finner man det augustinske skjemaet videreutviklet slik at den andre og farligste forfølgelsen er delt opp i to: I forlengelsen av kjetternes angrep så han for seg en tredje type angrep preget av enda større list og enda verre infiltrering enn det kjetterne kunne få til. Kjetterne sa tross alt det de mente, selv om de var aldri så slne, og de kunne bekjempes med visdom og tale. Den tredje og siste forfølgelsen som ventet i endetiden, var detimot skjult på en atskillig mer utspekulert måte. Det var Antikrists forræderi, der djevelen infiltrerte kirken og opptrådte innenfra som om han selv var kirkens leder. Denne faren mente man stod beskrevet flere steder i Bibelen, men aller tydeligst i 2 Tess 2:4: «Han er den som står imot og opphøyer seg mot alt som tilbes, og kalles gud. Ja, han rar sete i Guds tempel og gjør seg selv til gud.» Antikrists angrep kom til uttrykk gjennom de falske brødrene (*falsi fratres*) og deres likegyldighet:

I våre dager sniker denne skitne forråtnelsen seg inn på hele kirkens legeme. Og jo lenger det utvikler seg, desto mer fortvilet blir situasjonen; for angrepet er farligere jo lenger inn i legemet det når. Når en kjetter stod frem, kunne han kastes vekk og fjernes, og når en voldelig fiende stod frem, kunne man gjerne gjemme seg for ham. Men nå: hvem skal man kaste ut, og hvem skal man gjemme seg for? Alle er venner, og alle er fiender; alle står oss nær, og alle er motstandere; ... alle søker sitt eget. De er Kristi tjenere, men tjener Antikrist. (*Bernardi Opera* I 243f)

Middelalderens teologer var altså aller mest redde for de fiendene som truet innenfra. Politisk vurdert er dette forståelig: Jo mektigere og sterkere kirken ble, desto mindre grunn var det til å frykte ytre fiender. Og jo mer vekt man la på å bygge opp en sterk kirkeinstusjon, desro større var sjansen for splittelse og opprør internt.

Jøder og hedninger var vanligvis ikke med i skjemaene over kirkens fiender. *Hedningene* – enten det var muslimene eller andre – hadde man i Vest-Europa på så stor avstand at de sjelden var gjenstand for mye diskusjon. Et unntak var Spania, som vi skal komme tilbake til. *Jødene* var et tema for seg. Diskusjonen om kirkens forhold til jødene hadde fulgt kristendommen helt fra starten. Jødene hadde aldri brutt ut av kirken som kjettere; snarere hadde de nektet å følge de kristne i deres tro på Jesus som Messias. Og de var verken ytre fiender, som angrep kirken med vold, eller fiender som infiltrerte innenfra. Men de var til stede i de kristne samfunnene i Vest-Europa og levde side om side med de kristne, slik at kirken stadig var nødt til å ta stilling til dem og til hva de representerte i forhold til kirken.

Vi skal i dette kapitlet gå inn på noen av de mest sentrale temaene som angår kirkens og kristendommens forhold til dem som ikke ble regnet inn under kirken. Men også her, som i det forrige kapitlet, er det grunn å nevne et par metodiske komplikasjoner før vi går i gang. Og også denne gangen henger problemene sammen med en mer komplisert kildesituasjon enn den vi har når vi skal beskrive presteskapets eller munkestandens religiøsitet. De fleste av de tilgjengelige kildene for temaet kirkens fiender stammer nemlig fra representanter for den katolske kirken, fra munk og prester som uttaler seg om sine fiender. Sitatene foran fra Bernhard og Augustin er gode eksempler på dette. Kildene som beskriver historien fra den andre siden, fra outsiders synspunkt, er langt færre. Vi legger vekt på å bruke dem der de fins og er aktuelle. Likevel er det klart at denne historien kildemessig ikke er like godt belyst fra begge sider.

Kirken mellom antijudaisme og jødeforsvar i middelalderen.

Kirkens forhold til jødene har gjennom store deler av middelalderen vært preget av en eiendommelig dobbelthet – både i teori og i praksis.

På den ene siden har kirken, med pavene i spissen, helt siden Gregor den stores tid på 600-tallet forsvart jødene mot overgrep og forfølgelser. Jødene skal gis plass til sin gudsdyrkelse innen rammen av det kristne samfunnet:

Jødene i Terracina har bedt oss sette inn vår autoritet for å sikre at de fortsatt får beholde den plassen de hittil har hatt til sin synagoge. Men vi har fått vite at denne plassen ligger så nær kirken at man også inne i kirken kan høre lyden av deres salmebønn. Derfor skriver vi til vår kjære bror og medbiskop Petrus for å spørre om synagogebedønnen faktisk kan høres inne i kirken og om gudstjenesten blir forstyrret av den jødiske liturgien. Vår kjære bror kan da gå sammen med sin bror og medbiskop og foreta en grundig befaring. Og dersom dere får inntrykk av at noe forstyrrer kirken, still da et annet sted til rådighet hvor de omtalte jødene kan komme sammen og uten hindringer feire sine seremonier. Hvis den plassen de nå har, blir tatt fra dem, skal vår kjære bror finne en ny plass til dem som er slik at det ikke oppstår strid om den i fremtiden. Og vi nedlegger forbud mot å plage eller trakassere jødene slik at det går ut over ro og orden. De skal få utøve sitt virke innenfor de rammene som den romerske retten og rettferdigheten tilsier. Men kristne slaver får de ikke lov til å ha. (*Brev fra Gregor den store til biskopene Bacauda og Agnellus*)

Der fantes også i tidlig middelalder ledende geistlige som uttalte seg i en helt annen tone om jødene. Et av de mest berømte eksemplene på dette er erkebiskopen av Lyon, Agobard (769–840): «Hvis vi tar avstand fra og unngår fiendene av den katolske tro fordi de er morstandere av sannheren, så må vi forakte jødene mer enn alle andre vantro, troløse og kjettere; for man finner ikke noe annet menneskeslag som på en tilsvarende måte som dem er vant til å spotte Gud.»

Likevel er Agobards utsagn mer et unntak enn et representativt uttrykk når det gjelder kirkeledelsens holdning til jødene frem til midt på 1200-tallet. Hovedtendensen var at man tok til orde for at jødene skulle beskyttes og få være i fred med sin gudsdyrkelse. Kirkefaderen Augustin hadde spilt en viktig rolle når det gjaldt å gi en begrunnelse for en slik holdning: Ifølge Augustin skulle jødene etter Guds bestemmelse være spredt rundt i de kristne samfunnene. Deres religiøse rolle i forhold til de kristne var at de skulle være *levende vitnesbyrd*: de skulle gjennom sitt nærvær som jøder vise at Bibelens profetier om jødernes forblindelse i møtet med Kristus var gått i oppfyllelse. Augustin hadde da bibeltekster som Rom 9–11 eller Salme 69:24 i tankene.

Bakenfor denne argumentasjonen hos Augustin lå en fortelling fra Det gamle testamente – nemlig fortellingen om *Kain og Abel* – som han tolket typologisk

om jødene: Kain var typen på jøden, som slo i hjel sin egen bror, Kristus. Og den straffen som Gud legger på Kain, er den straffen som gjennom historien har rammet jødene. Dommen lød: «Nå skal du være bannlyst fra den jord som åpnet munnen og tok imot din brors blod fra din hånd! Og når du dyrker marken, skal den ikke mer gi deg sin grøde. Hjemløs og fredløs skal du være på jorden» (1 Mos 4:11–12). Her har Gud bestemt at jødene må lide ved alltid å være hjemløse og underveis, og ikke få fast jord de kan dyrke. Men dette er ikke alt. Avgjørende for bruken av denne Augustin-tradisjonen er også hans kommentar til dommens andre ledd, der Guds sikrer jødene sin beskyttelse: «Da sa Kain til Herren: ... 'Jeg blir hjemløs og fredløs på jorden, og den som finner meg, kommer til å slå meg i hjel.' Men Herren sa til ham: 'Slår noen Kain i hjel, skal det hevnes sju ganger.' Og Herren satte et merke på Kain for at ingen som møtte ham, skulle drepe ham» (v. 15). På grunn av dette påbudet fra Gud selv var det ifølge Augustin også kirkens oppgave, så lenge den var i verden, å beskytte jødene mot dem som ville drepe dem.

Augustins syn på jødene – som levende vitner om sin egen blindhet, som

Kontrasteringen av den seende kirken og den blinde synagogen representert ved to kvinner var et vanlig antijudaistisk motiv i middelalderens kunst. Kirken er en ung kvinne, oppreist, med åpne øyne og med en kalk i hånden. Synagogen er en gammel kvinne med bøyd hode og lukkede øyne. I den ene hånden holder hun lovens to tavler; i den andre et geitehode, symbol på Satan. Bildet er hentet fra en fransk messebok laget på 1200-tallet.

hjemløse og fredløse (lat. *vagi et profugi*), men også som beskyttet av Gud og kirken mot overgrep – fikk stor betydning for middelalderkirkens holdning til dette spørsmålet. Alt i alt er dette ikke uten videre uttrykk for en toleransepolitikk. Snarere er det – som vi så – slik at jødene innrømmes en avgrenset plass i det kristne samfunnet på tross av en klart negativ bestemmelse av hva de står for. De er skyldige og blinde, men skal likevel beskyttes fordi de er brødre og fordi Gud har befalt det.

I praksis ble det likevel lagt vekt på formaningen om å beskytte jødene. Gregor den stores standpunkt, som vi siterer ovenfor, kan tolkes inn i denne tradisjonen. Og da korsfarerne på sin vei østover for å befri og verne Det hellige land, også begynte å gå løs på jødekoloniet langs veien, grep pavene inn og utstedet en rekke buller som innskjerpet den augustinske grunnholdningen. Den første og viktigste av disse bullene ble kunngjort under det andre korstoget midt på 1100-tallet, og bar tittelen *Sicut Iudeis* («Liksom det for jødene», etter åpningsordene):

Liksom det ikke er tillatt for jødene å gjøre noe annet i sine synagoger enn det loven tillater dem, bør de på den andre siden heller ikke lide overlast når de gjør de tingene de har tillatelse til. Ettersom de heller vil bli værende i sin forherdelse enn å ta inn over seg det som står hos profetene og i deres egne skrifter og vende om til den kristne tro og til frelse, og siden de ber oss om beskyttelse og hjelp, vil vi – i kristelig oppøving av barmhjertighet og etter forbilde av vår forgjenger, pave Calixt – lytte til deres bønn og innrømme dem vår beskyttelses skjold. Vi forordner at ingen kristen skal bringe dem til dåpen med vold og makt og mot deres egen vilje og deres eget ønske. ... Utvilsomt kan man ikke gå ut fra at en som ikke frivillig, men mot sin vilje kommer til dåpen, kan være i besittelse av den sanne kristne tro. Heller ikke skal noen kristen uten grunnlag i en dom fra de stedlige rettsinstanser våge å skade eller drepe jøder eller ta deres penger fra dem eller forandre på de sedvaneretter som de har opparbeidet seg der de bor. Heller ikke skal noen forstyrre dem med stokkeslag eller steinkasting når de feirer sine fester, eller tvinge til seg deres tjenester – bortsett fra slike som de har pleid å yte i tidligere tider. ... Hvis det er noen som trass i kjennskap til bestemmelsene i dette dekretet skulle driste seg til å handle i strid med det – måtte Gud bevare dem fra det – så skal han miste sine æresbevisninger og sine oppgaver (i kirken) og treffes av ekskommunikasjonens straff, med mindre han har gjort opp for sin synd gjennom en tilstrekkelig mengde fyldesrgjørende gjerninger. (*Sicut Iudeis*, Pave Eugen III, 1148)

Teksten i denne bullen inngikk som en del av kirkeretten, og argumentasjonen ble gjentatt i en rekke pavedekreter de følgende årene.

Denne kirkelige beskyttelsesholdningen snur sakte men sikkert fra tidlig på 1200-tallet av. Ett av de første tegnene på en endring er at man på det 4. Laterankonsilet i 1215 – det samme konsilet som forordnet årlig bruk av botssa-